

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Hoofdstuk 1	13
Theoretische inzichten in de communicatieve en sociaal-emotionele problematiek bij autisme	
1.1 De last van autisme	15
1.2 Neuropsychologisch perspectief op sociaal-emotioneel functioneren	16
1.2.1 Centrale coherentie	18
1.2.2 Executieve functies	20
1.2.3 Theory of Mind	22
1.2.4 Cognitieve architectuur van ToM	25
1.3 Ontwikkelingspsychologisch perspectief op sociaal-emotioneel functioneren: ToM een sociaal kompas	30
1.3.1 Ontwikkeling van zelfbesef	30
1.3.2 De rol van de omgeving bij de ontwikkeling van zelfbesef en ToM	31
1.3.3 Het samenspel tussen ToM-ontwikkeling en het separatie-individuatieproces	33
1.4 ToM en Taal	37
1.5 Autisme: een vertekend zelfbeeld?	42
Hoofdstuk 2	43
Grondslag, doel en structuur van de ToM-behandeling	
2.1 De neuropsychologische en ontwikkelingspsychologische grondslag	45
2.1.1 Toepassing van neuropsychologische inzichten in de ToM-behandeling	45
2.1.2 Toepassing van ontwikkelingspsychologische inzichten in de ToM-behandeling	47
2.2 Doel: ontwikkeling van het besef van uniciteit van de individuele persoon	48
2.2.1 Ontwikkeling reflexief vermogen	48
2.2.2 Rol van de therapeut	49

6 ToM EEN KWESTIE VAN BEWUST-ZIJN

2.3	Structuur van de ToM-behandeling	50
2.3.1	De ToM-behandeling schematisch weergegeven	51
2.3.2	Stadium I: Ontsluiten van de opgesloten binnenwereld	52
2.3.3	Stadium II: Differentiëren van het Zelf ten opzichte van de omgeving	55
2.3.4	Stadium III: Verdere integratie en verdieping van het Zelf als gevolg van een rijpere ToM	58

Hoofdstuk 3 63

ToM-behandelroute

3.1	Werkwijze: procedure bij de uitvoering van de behandeling	65
3.2	Behandelroute: sessies, thema's en oefeningen	68
3.2.1	Stadium I	68
3.2.2	Stadium II	82
3.2.3	Stadium III	92

Naklank	105
---------	-----

Referenties	107
-------------	-----

Bijlage	113
---------	-----

Hoofdstuk 1

Theoretische inzichten in de
communicatieve en sociaal-emotionele
problematiek bij autisme

1.1 De last van autisme

Autisme stond de laatste decennia sterk in de belangstelling. Door gericht en toegespitst onderzoek is steeds meer bekend geworden over autisme, dat voordien nog een zeer negatieve connotatie en zelfs een stigmatiserende betekenis had. Onder autisme werd vroeger vooral het bizarre en vaak sociaal afwijkende gedrag van personen verstaan. Personen met de klassieke vorm van autisme stonden buiten het normale spectrum van de samenleving. Er blijken inmiddels vele varianten en gradaties van ernst van 'afwijkend gedrag' onder dezelfde noemer autisme te vallen. Het terrein van onderzoek heeft een breed veld gekregen en een eensluidende definitie van autisme ontbreekt dan ook.

Hoewel een grote diversiteit van kenmerken wordt geschaard onder de term autisme, is de gebrekkige sociale wederkerigheid een kernaspect. Dit specifieke tekort hangt in het sociale verkeer vaak samen met miscommunicatie tussen betrokkene en omgeving, met misvattingen in de waarneming en in de interpretatie van gedrag, met misverstaan van bedoelingen en daarmee met emotionele verstoringen in het contact. Jarenlange ervaring met het diagnosticeren en behandelen van mensen met autisme in onze psychologenpraktijk bevestigt dat het sociaal disfunctioneren bij autisme een grote diversiteit heeft aan gedragsuitingen. Zo kan er bij mensen met autisme sprake zijn van sociaal terugtrekken en sociale vermijding, maar ook van het overschrijden van grenzen van anderen. Communicatieproblemen en gebrekkige betrokkenheid spelen niet alleen een rol in de sociale interactie, maar ook in het lezen van zichzelf. Bij mensen met autisme is vaak sprake van een verminderd vermogen tot reflecteren op de eigen binnenwereld: vaak zijn zij minder in staat eigen gevoelens en emotionele belevingen te herkennen, noch daarover te communiceren. Dat kan leiden tot gevoelens van vervreemding die gepaard gaan met angsten, zoals emotionele existentiële angst, angst voor eigen gevoelens, angst voor het niet bij zichzelf zijn, angst om het eigen defect tegen te komen en angst voor ontregeling. Mensen met autistische problematiek vinden vaak geen geruststelling in interne dialoog. Juist vanwege een gebrekkige interne dialoog zijn er minder mogelijkheden om het eigen ik te reguleren, te mentaliseren en zo de eigen gedachten en gevoelswereld te begrijpen.

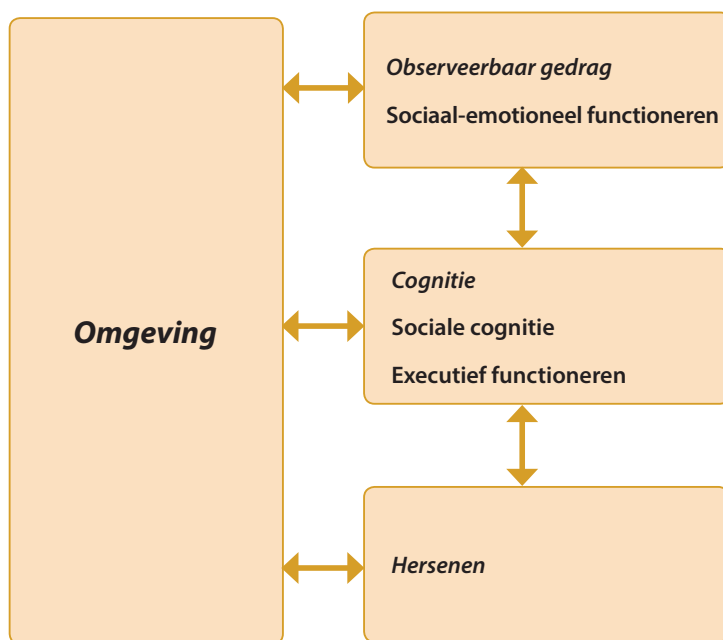
Opmerkelijk is dat mensen met autisme vaak het meest lijken te lijden onder het niet begrepen worden door hun omgeving of omgekeerd het niet begrijpen van hun omgeving; met andere woorden, de gevolgen van de beperkte wederkerigheid. Zij lijken niet altijd de behoefte te voelen om naar de oorzaak van een contactstoornis te speuren. Het 'waarom' van de storing in het contact met de ander is voor mensen met autisme vaak niet de eerste vraag. Zij maken daar niet spontaan een reflectie over. Wel leiden manifeste problemen in sociaal functioneren tot het inschakelen van professionele hulp.

De communicatieve en sociaal-emotionele problemen van mensen met autisme worden bepaald door factoren die zowel een neuropsychologische als een ontwikkelingspsychologische achtergrond hebben. De verstoringen in het sociaal-emotionele en het communicatieve verkeer in het dagelijks leven kunnen met andere woorden worden begrepen vanuit zowel cognitieve disfuncties als vanuit een verstoorde mentale ontwikkeling. De neuropsychologische en ontwikkelingspsychologische verklaringen werpen een onderscheiden en toch samenhangend perspectief op de sociaal-emotionele problematiek van mensen met autisme. Ze vormen de aanzet tot een passende begeleiding en behandeling, afgestemd op de individuele cliënt (Vissers et al., 2012). Bij het ontwerp van de ToM-behandeling is rekening gehouden met het neuropsychologische profiel van mensen met autisme. Het ontwikkelingspsychologische perspectief op sociaal-emotioneel functioneren vormt het primaire uitgangspunt voor de ToM-behandeling.

1.2 Neuropsychologisch perspectief op sociaal-emotioneel functioneren

Neuropsychologie richt zich op het ontrafelen van gedrag in termen van cognitieve functies, hersenfunctioneren en invloeden vanuit de omgeving (zie figuur 1, in aangepaste vorm overgenomen van Swaab, Bouma, Hendriksen & König, 2016). Een individu gedraagt zich in sociaal en emotioneel opzicht op een wijze die onder andere bepaald wordt door zijn mogelijkheden tot informatieverwerking, bijvoorbeeld op het gebied van aandacht, taal en executieve functies. Deze cognitieve toerusting vormt een afspiegeling van het functioneren van de hersenen. De structuur en het functioneren van onze hersenen resulteren met andere woorden in cognitieve mogelijkheden, die ten grondslag liggen aan ons gedrag. Gedrag, cognitie en hersenen worden continu beïnvloed door de (sociale) omgeving: de omgeving waarin wij vertoeven laat sporen na op het niveau van gedrag, cognitie en hersenen. Communicatieve en sociaal-emotionele problematiek treedt op wanneer er in het samenspel tussen hersenfunctioneren, cognitie, gedrag en omgeving storingen optreden. Storingen op gedragsniveau en cognitief niveau kunnen op hun beurt een negatief effect hebben op de omgeving. Negatieve invloeden vanuit de omgeving kunnen vervolgens zowel het gedrag als het cognitieve functioneren van het individu in een neerwaartse spiraal brengen. Dat kan op individueel niveau bijvoorbeeld bijdragen aan de ontwikkeling van faalangst en een negatief zelfbeeld. Inzicht in het samenspel tussen hersenen, cognitie, gedrag en omgevingsfactoren dragen bij aan maatwerk in de diagnostiek en behandeling van mensen met probleemgedrag.

De sociaal-emotionele problematiek bij autisme kan in cognitief opzicht begrepen worden in termen van executieve stoornissen en stoornissen op het gebied van de sociale cognitie (zie paragrafen 1.1.1, 1.1.2 en 1.1.3 voor een uitwerking en onderbouwing van deze stelling). Een verminderd vermogen om het eigen gedrag te sturen oftewel een verminderd vermogen tot monitoren, inhiberen of flexibiliseren van gedrag (executieve functies) speelt een belangrijke rol bij communicatieve problematiek en sociaal-emotioneel disfunctioneren. Een verminderd vermogen om eigen en andermans gedrag te begrijpen in termen van mentale toestanden (vermogen tot reflectie), het zogenaamde mentaliseren, draagt eveneens bij aan sociaal-emotionele problematiek. Tegelijkertijd kunnen disfunctioneren in sociale contexten en de reacties van de omgeving hierop de ontwikkeling van mentaliseren en de executieve functies en het functioneren van het brein verder negatief beïnvloeden. De ont-rafeling van sociaal-emotionele problematiek bij autisme in termen van een samenspel tussen cognitie en omgeving vormt een aanzet tot specialistische diagnostiek en behandeling van mensen met autisme (Koolen, Vissers, Verbeek, Egger & Verhoeven, 2012; Vissers et al., 2012). Immers, interventies gericht op het stimuleren van de executieve functies en sociale cognitie hebben naar verwachting een positieve invloed op zowel het niveau van hersenfunctioneren als op het gedrag (in termen van het sociaal-emotioneel functioneren).

Figuur 1. Schematische weergave van een neuropsychologisch denkmodel dat zich richt op het begrijpen van het samenspel tussen het observeerbare gedrag, het cognitieve functioneren, de omgeving en de hersenen (in aangepaste vorm overgenomen van Swaab et al., 2016).

Cognitief neurowetenschappelijk onderzoek heeft geleid tot de ontwikkeling van drie cognitieve theorieën die op dit moment als richtinggevend worden beschouwd om de communicatieve en sociaal-emotionele problematiek die binnen het autismespectrum valt te begrijpen: de theorie van de *Zwakke Centrale Coherentie* (Frith, 1989), de theorie van de *Executieve Functies* (Ozonoff, Pennington & Rogers, 1991) en de theorie van *Theory of Mind* (Baron-Cohen, Leslie & Frith, 1985). De cognitieve theorieën geven geen causale verklaring voor het ontstaan van autisme: er wordt alleen gewezen op verstoring van specifieke neuropsychologische functies die betekenis lijken te hebben voor het gedrag van de persoon met autisme. Deze theorieën reiken, met andere woorden, cognitieve modellen aan om autistische symptomatologie te herkennen en begrijpen.

Voorop gesteld moet worden dat geen van deze cognitieve theorieën het hele fenotype van autismespectrumstoornissen kunnen verklaren. De theorieën belichten nevenschikt aan elkaar specifiek gedrag en cognitieve stoornissen of cognitieve stijlen die bij personen binnen het autismespectrum waar te nemen zijn. Zeer waarschijnlijk is er sprake van een samenspel tussen stoornissen op het gebied van de Theory of Mind (ToM) en stoornissen op het gebied van de executieve functies. En mogelijk speelt een zwakke centrale coherentie ook een rol in dit samenspel (Brundson & Happé, 2014). Problemen in deze cognitieve functies worden beschouwd als marker voor autisme en verduidelijken en differentiëren verschillende kernaspecten van autisme op gedragsniveau. De niet direct aan sociaal-emotioneel gedrag gerelateerde kenmerken die bij autisme worden gezien (zoals een beperkt, repetitief/obsessief gedragsrepertoire en rigiditeit in denken en gedrag) worden voornamelijk verklaard vanuit de theorie van de *Zwakke Centrale Coherentie* en die van de *Executieve Functies*. De communicatieve en sociaal-emotionele problemen worden vooral gerelateerd aan de kwaliteit van mentaliseren (ToM).

1.2.1 Centrale coherentie

Volgens de theorie van de *Zwakke Centrale Coherentie* richten mensen met autisme hun aandacht bij voorkeur op delen en details (lagere-orde informatie) in plaats van op gehelen en globale relaties (hogere-orde informatie). Zij maken ook relatief weinig gebruik van contextuele informatie (Frith, 1989). Deze detailgerichte cognitieve stijl houdt in dat mensen met autisme niet automatisch tot samenhangende interpretaties van hun omgeving komen (bijvoorbeeld Happé & Frith, 2006). Zij nemen gezichten bijvoorbeeld niet op holistische wijze waar, maar op gefragmenteerde wijze; deze strategie gaat ten koste van het herkennen van emoties in gezichten (Teunisse & De Gelder, 2003).

Ook studies op het gebied van taalverwerking bij mensen met autisme verwijzen naar enerzijds een intacte lokale taalverwerking en anderzijds een verminderde globale taalverwerking (Koolen, Vissers, Hendriks, Egger & Verhoeven, 2012). Zo is het lexicale begrip (woordbegrip) van mensen met autisme intact en lijkt ook de verwerking van simpele syntactische structuren zonder problemen te verlopen (Frith & Snowling, 1983; Saldana et al., 2009). De prestatie van mensen met autisme is echter minder goed wanneer globale aspecten van de taal verwerkt moeten worden. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de context van een tekst van belang is voor de interpretatie van een zin, of wanneer de betekenis van een zin relevant is voor het begrijpen van een woord (Jolliffe & Baron-Cohen, 1999; Snowling & Frith, 1986). Een voorbeeld van deze gebrekkige contextuele verwerking is de zwakke prestatie van mensen met autisme op een zogeheten homograafentaak (Snowling & Frith, 1986). Een homograaf is een woord dat op eenzelfde manier wordt geschreven, maar afhankelijk van de betekenis binnen de context anders wordt uitgesproken. De homograaf 'voorkomen' bijvoorbeeld heeft een andere betekenis – en krijgt dus een andere klemtoon – in de zin 'In de jungle leven dieren die in Europa niet voorkomen' dan in de zin 'De chauffeur kon het ongeluk niet voorkomen'. Mensen met autisme hebben moeite om de juiste betekenis van de homograaf te kiezen en zo het woord op de juiste manier uit te spreken. Op basis van onder andere deze bevinding wordt ook met betrekking tot de verwerking van taal geconcludeerd dat mensen met autisme minder goed in staat zijn tot contextuele hogere-orde verwerking dan mensen zonder autisme en juist de voorkeur geven aan een lagere-orde, detailgerichte manier van taalverwerking (Happé & Frith, 2006).

De gefragmenteerde informatieverwerkingsstijl en het weinig gericht zijn op contextuele, globale en coherente verwerking kan volgens de theorie van de *Zwakke Centrale Coherentie* bijdragen aan het ontstaan van verwarring in het sociaal-communicatieve verkeer. Immers, dat wat in sociaal communicatief opzicht passend is wordt goeddeels bepaald door de context waarin we ons bevinden. Denk bijvoorbeeld aan het gegeven dat het maken van spontane grapjes in aanwezigheid van vrienden heel goed past, maar binnen de context van een officieel sollicitatiegesprek niet past. Dit theoretische perspectief brengt de detailgerichte informatieverwerkingsstijl in verband met de beperkte interesses en het stereotiepe gedrag dat vaker bij individuen met autisme voorkomt. De beperkte interesses en de stereotiepe gedragingen kunnen namelijk gerelateerd zijn aan een voorkeur voor lokale informatie en detailwaarneming.

Het is van belang te vermelden dat mensen met autisme toch ook in staat zijn tot globale waarneming mits zij hiertoe maar expliciet geïnstrueerd worden. Zo is op het gebied van de taalverwerking aangetoond dat mensen met autisme, wanneer zij expliciet geïnstrueerd worden over de talige taak en hen wordt uitgelegd dat de context van belang is voor de prestatie, wel in staat zijn tot verwerking van taal op globaal niveau (Snowling & Frith, 1986; zie ook Koolen, Vissers, Egger & Verhoeven, 2013). Dat ondersteunt de notie

dat het verminderde gebruik van context voortkomt uit de aandachtsfocus van het individu met autisme.

Volgens de theorie van de *Zwakke Centrale Coherentie* is er sprake van een informatieverwerkingsvoorkeur voor details; problemen op het gebied van de globale verwerking zijn secundair aan voorkeur voor detailverwerking. Een zwakke centrale coherentie wordt hiermee in de literatuur gepresenteerd als een cognitief stijkenmerk en niet als een cognitieve stoornis. Dit is hoopvol te noemen ten aanzien van de mogelijkheid om de stijl van informatieverwerking (aandachtsfocus) anders te richten, ook in sociale contexten.

Met het oog op de ToM-behandeling leveren de bovenstaande bevindingen voldoende aanleiding om in te zetten op het beïnvloeden van de focus van aandacht naar globale verbanden (de sociale context waarin men zich bevindt) in plaats van te focussen op fragmenten en details. Dit beïnvloedt het sociale verkeer zeer waarschijnlijk op positieve wijze. Aandacht voor de globale context kan tevens bijdragen aan het doorbreken van stereotiepe gedragspatronen.

1.2.2 Executieve functies

Executief functioneren is een paraplueterm voor alle hogere-orde cognitieve functies die betrokken zijn bij doelgericht denken en gedrag (Barkley, 2012). Dankzij onze executieve functies zijn wij in staat ons zo te gedragen dat we niet alleen dagelijkse maar ook langetermijndoelen bereiken. Executieve functies zijn essentieel in situaties die nieuw, complex of onverwacht zijn en waarin het nodig is om het eigen gedrag te plannen, te monitoren en aan te passen (Diamond, 2013). Executieve controle is ook van belang in ongestructureerde situaties waarin het noodzakelijk is om de aandacht bewust en intentioneel te richten, om uiteindelijk te komen tot efficiënt en aangepast gedrag. Dankzij executieve vermogens zijn wij in staat ons gedrag te sturen op basis van eigen intenties en motivatie.

Hoewel er wetenschappelijke discussie bestaat over wat de belangrijkste aspecten van executief functioneren zijn, worden werkgeheugen, inhibitie en mentale flexibiliteit vaak als kerncomponenten voorgesteld (Miyake et al., 2000). Dankzij ons inhibitievermogen zijn wij in staat om impulsen en automatisch gedrag te onderdrukken en ons niet te laten afleiden door irrelevante informatie. Deze zelfcontrole is zeer belangrijk om het sociale verkeer soepel te laten verlopen en vriendschappen op te bouwen (Tangney, Baumeister & Boone, 2004; zie ook Vissers & Hermans, 2017). Denk bijvoorbeeld aan het belang van 'wachten op je beurt', 'onderdrukken van eigen behoeften om de ander de ruimte te geven' en 'gerichte aandacht op het gesprek met de ander'. Het werkgeheugen is het vermogen om informatie tijdelijk op te slaan en te gebruiken. Ons werk-

geheugen is van belang om doelen te bereiken en problemen op te lossen (Diamond, 2013; Hofmann, Schmeichel & Baddeley, 2012). Met het oog op sociale relaties speelt het werkgeheugen een belangrijke rol, bijvoorbeeld bij het verwerken van informatie tijdens sociale interacties, het paraat houden van sociale doelen en het selecteren van passende sociale reacties. Dankzij cognitieve flexibiliteit zijn wij in staat om gedachten en gedrag snel aan te passen in reactie op veranderende omstandigheden (Diamond, 2013). Cognitieve flexibiliteit is van belang wanneer onze probleemoplossingsstrategie niet succesvol blijkt en we een nieuwe benadering moeten kiezen om ons doel te bereiken. Cognitieve flexibiliteit is ook van belang wanneer er sprake is van plotselinge veranderingen in prioriteiten (door een onverwachte gebeurtenis) of in de omgeving (door een onverwachte reactie van een ander). Iedere sociale situatie is uniek en onvoorspelbaar omdat alle betrokkenen hun eigen doelen, impulsen, wensen en emoties inbrengen. Dat maakt dat cognitieve flexibiliteit essentieel is om ons in sociaal opzicht te kunnen bewegen (Parsons & Mitchell, 2002).

Volgens de theorie van de *Executieve Functies* liggen met name executieve stoornissen ten grondslag aan autistische symptomatologie (zie McEvoy, Rogers & Pennington, 1993; Ozonoff, Pennington & Rogers, 1991; Pennington & Ozonoff, 1996). Gedragsproblemen als rigiditeit, voorkeur voor routines, perseveratie, maar ook beperkingen in sociale interactie en communicatie worden volgens deze theorie uitgelegd in termen van stoornissen in de executieve functies. Veel, maar niet alle empirische studies brengen executieve stoornissen aan het licht bij mensen met autisme. Over het algemeen lijkt er bij volwassenen met autisme sprake van een executief profiel van relatieve sterktes en zwaktes. Een aantal studies laat zien dat er bij volwassenen met autisme sprake is van mentale inflexibiliteit (bijvoorbeeld Ambery et al., 2006) en een verminderd vermogen om het eigen gedrag te plannen en te organiseren (bijvoorbeeld Rumsey & Hamburger, 1988). Dit terwijl volwassenen met autisme relatief goed in staat lijken om zichzelf te inhiberen en er over het algemeen ook geen aanwijzingen zijn voor stoornissen op het gebied van het werkgeheugen (bijvoorbeeld Lopez, Lincoln, Ozonoff & Lai, 2005). Er is echter ook een studie die weer wel een gestoord spatieel werkgeheugen bij volwassenen met autisme naar voren brengt (Sachse et al., 2013). In een grote overzichtsstudie wordt gesteld dat mensen met autisme op mentale flexibiliteitstaken (cognitief niveau) op groepsniveau niet uitvallen, terwijl mensen met autisme wel meer dagelijkse problemen in het executief functioneren (gedragsniveau) ervaren (Leung & Zakzanis, 2014).²

2 Als belangrijke tegenwerping voor de theorie van de *Executieve Functies*, als zouden deze een differentiërend kenmerk zijn voor mensen met autisme, wordt gesteld dat executieve disfuncties ook bij andere psychiatrische stoornissen voorkomen (zoals bij ADHD of schizofrenie) en zeker niet bij alle mensen met autisme worden vastgesteld (zie bijvoorbeeld Wilson et al., 2014). Theorie gedreven onderzoek is noodzakelijk met het oog op ontwikkeling van valide executieve taken en cognitieve differentiatie van de verscheidenheid aan executieve problematiek die bij mensen met autisme wordt geobserveerd. Vooralnog worden beperkingen in executieve functies niet als een eenduidig en differentiërend criterium voor autisme aangemerkt. Wel worden de executieve problemen als een van meerdere kenmerken van autisme beschouwd.